



نگاهی به

کتاب الصوم

محمدعلی سلطانی

الشیخ الاعظم مرتضیٰ الانصاری. کتاب الصوم
(قم، المؤتمر العالمی بمناسبة الذکری المئویة الثانية لمیلاد
الشیخ الانصاری، ۱۴۱۵ق). ۳۸۹ص، وزیری.

فقیه بزرگوار، شیخ اعظم، استاد فقها و مجتهدین و پرچم دار بزرگ فقه و اصول در یک قرن و اند اخیر، معروفتر از آن است که در بیان مقام و منزلت وی چیزی قلمی گردد. پرتوی را که اندیشه های فقهی و اصولی شیخ بر افکار فقیهان و اصولیان پس از خود افکنده است، تنها می توان با گستره سایه فکری شیخ الطائفة بر فقهای پس از خود، مقایسه کرد. سالهاست که توانمندی فضیلتی حوزه در بیرون کشیدن آرای شیخ از کتاب پراج

مکاسب، دلیل بر خورداری آنان از ملکه اجتهاد تلقی می شود و این نه تنها بیانگر عظمت شیخ در وادی فقاہت است که بیش از آن بازگوکننده انصاف و تعهد وی در نگارش است. زیرا شیخ از آرای که نقل می کند چنان بجد دفاع می کند و با سعه صدر و ژرفایی استدلال می کند که گویی در صدد اثبات نظریه خویش است و آن گاه که به نقد آن می پردازد، آنسان بی پایگی رأی منقول را برملا می سازد که خواننده به توهم می افتد که رأیی به این بی پایگی چه جای طرح داشت، ولی شیخ اعظم پیش از آنکه این توهم در خواننده پا بگیرد، بر نقد خویش نقدی می نگارد و بار دیگر بر رأی منقول اعتباری می بخشد و آن را قابل دفاع می سازد و خواننده درمی ماند که شیخ مؤید نظر است و یا ردکننده آن. اگر شیخ را هیچ فضیلتی نبود جز همین انصاف نگارشی - که خود بیانگر سعه صدر و وسعت اطلاع است - وی را بس بود که سرمشقی باشد برای اهل قلم و الگویی برای ناقدان کتابها و اندیشه ها!

شیخ آثاری فراوان در فقه و اصول دارد که مشهورترین آنها دو کتاب درسی «فرائد الأصول» مشهور به الرسائل و «المکاسب» است. کتب و نوشته های دیگر شیخ از شهرت دو کتاب یاد شده، برخوردار نیستند. مهجور بودن دیگر آثار شیخ ناشی از تلائل فراوان همین دو اثر است؛ گرچه عوامل دیگری از قبیل تکنگاری، حاشیه نگاری و امثال آن هم در این مهجوریت بی نقش نبوده است.

از جمله این آثار مجموعه نوشته های شیخ اعظم در مسأله صوم است که به همت لجنة تحقیقی «کنفرانس جهانی یادکرد دوستمین سال تولد شیخ انصاری» تحقیق و تصحیح و به نام کتاب «الصوم» زیور طبع یافته است. این نوشته نگاهی است به کتاب «الصوم» و ارجگذاری بر همت والای محققان و دست اندرکاران آن در آماده سازی و تقدیم آن به حوزه های علمیه و اهل فضل. سعیشان مشکور باد.

قضای میت بر اولیتین فرد به میت ۲۱- مختار بودن در افطار تا قبل از زوال برای کسی که قضای رمضان به جا می آورد (موضوع تکراری) ۲۲- اختلاف در شرعی بودن روزه ممیز (تکرار در موضوع) ۲۳- ادعای اتفاق بر صحت روزه فردی که تمام روز خوابیده باشد ۲۴- عدم صحت صوم کافر.

آنچه یاد شد، مجموعه کتاب «الصوم» را تشکیل می دهد که افزون بر بهره های فقهی، گاه ظرافتکاریهایی نیز دارد که برای طالبان ملکه فقاقت بسیار مفید است. از آن جمله مباحثی تاریخی است که در پی روایات قول مشهور در خصوص اعتبار «پانزده سال» در بلوغ و رد قائلین به تقیه ای بودن این روایات آمده است. خلاصه آن از این قرار است که روایات قول مشهور از امام باقر (ع) است و بر پایه روایتی که شیخ در استبصار ۱/ ۲۸۵ آورده، در زمان امام باقر (ع)، تقیه وجود نداشت و امام (ع) احکام را بدون تقیه، بیان می فرمودند و روایات مشهور گرچه با قول شافعی، احمد حنبل، ابی یوسف و اوزاعی همگون است و توهم حمل بر تقیه را قوت می بخشد، اما شافعی، احمد و ابی یوسف متأخر از زمان امام باقر (ع) بودند و اوزاعی اگرچه همزمان بود، ولی وی فقیه شام بود و تقیه بیشتر در قضای حجاز و عراق وجود داشت و نه شام.

نقل این قسمت از آن جهت بود تا اهل فضل در برداشتهای فقهی به شرایط زمانی و مکانی صدور روایت دقت بیشتر مبذول دارند؛ زیرا در تفسیر و تبیین معنای روایات و احادیث کمک فراوان می کند.

لجنة تحقیقی در آغاز کتاب افزون بر معرفی نسخ خطی و چاپی مورد بهره برداری، شیوه تحقیق و مشکلات موجود بر راه تحقیق را بر شمرده اند و علت عمده صعوبت را نوشته های غیر منتظم به همراه حواشی و تعدیلات فراوان از سوی شیخ و نیز اجتهاد نسخ در تنظیم و آوردن حواشی در متن و در جاهای نامناسب بیان کرده اند. گروه تحقیقی، از میان نسخ در دسترس هیچ کدام را به عنوان پایه تحقیقی برنگزیده، بلکه به جای آن از شیوه انتقادی بهره گرفته و همه نسخ را مورد توجه قرار داده است و موارد اختلاف را در پاورقی آورده است.

کتاب «الصوم» مجموعه ای است از نوشته های مرتبط شیخ در باب صوم. قسمتی از آن نیز شرحی است بر قسمتی از کتاب صوم «ارشاد الأذهان الی احکام الأیمان» از علامه حلی- قدس سره- که شامل مباحث ماهیت صوم و نیز خاتمه کتاب یاد شده می شود.

شیخ در مبحث ماهیت صوم پس از بیان معنی، به تفصیل موارد امساک را مطرح و در هر مورد، بحث گسترده ای می کند و در خاتمه به مبحث نیت و امور مربوط به آن می پردازد.

قسمت دوم کتاب «الصوم» شرحی است بر قسمتی از «قواعد الأحکام فی معرفة الحلال و الحرام» از مرحوم علامه حلی- قدس سره- که شامل موجبات افطار، آثار و احکام مترتب بر افطار، شش فرع و چند بحث باقی مانده از موجبات افطار می گردد.

قسمت سوم، یعنی قسمت پایانی کتاب، شامل ۲۴ مسأله گوناگون در باب صوم است که بعضی از آنها از نظر موضوع مکررند. موضوع مسائل ۲۴ گانه به قرار ذیل است:

- ۱- علایم بلوغ ۲- ادعای بلوغ از سوی نوجوان
- ۳- بلوغ فرد در بین روز ۴- روزه مستحبی برای کسی که روزه واجب بر عهده دارد ۵- وجوب قضای صوم شهر رمضان ۶- عدم وجوب فوریت در قضای رمضان ۷- عدم وجوب قضا در مرض منجر به موت ۸- عدم حرمت افطار قبل از زوال در قضای رمضان ۹- مشروعیت روزه ممیز ۱۰- حکم روزه مستحاضة ۱۱- حکم افق شهرها ۱۲- روزه مسافر ۱۳- روزه در سفر ۱۴- روزه مریض ۱۵- روزه باردار در ماههای آخر و زن شیرخواردار کم شیر ۱۶- روزه مرد و زن پیر ۱۷- عدم وجوب قضا در مرض منجر به مرگ (موضوع تکراری) ۱۸- حکم علما به سقوط قضا از مریضی که تا رمضان بعدی در مریضی به سر می برد ۱۹- حکم مریض که پس از بهبودی، قضای روزه را تا رمضان بعدی به جا نیاورده است. ۲۰- حکم

گرچه به ذهن می آید که در بیان اختلاف نسخ، و سواسی تحقیقی فراوانی به کار گرفته شده، اما آوردن پاره ای از نسخه بدلهای که تأثیری در معنی و برداشت ندارد شاید چندان ضرورتی نداشت. هر چند این بحثی مبنایی است و بر گروه تحقیق نقصی وارد نمی آورد. پاره ای از اجتهادات در گزینش نسخه بدلهای یا تعدیل عبارات، نیازمند تأمل بیشتر است. برای نمونه در صفحه ۳۷ و ۳۸ محققان محترم، اغتشاشی در ترتیب عبارات دیده اند و جهت تقریب مقصود شیخ ترتیبی خاص پیشنهاد کرده اند. اما به نظر می رسد که ترتیب مصححین به مراد شیخ نزدیکتر از ترتیب صاحبان نسخ نباشد. زیرا بنابر ترتیب صاحبان نسخ عبارت: «فان العلم بسعة الوقت انما یوجب الرخصة من جهة رجاء ادراك الفعل فی بعض اجزائه» دفع دخل مقدری است که بر صورت اعتیاد بر انتباه وارد می شود و بنابر ترتیب مصححان دفع دخلی است که بر هر دو صورت اعتیاد بر انتباه و عدم اعتیاد بر انتباه وارد می شود. پیداست که علم به «سعه وقت» بیشتر در صورتی موجب رخصت می شود که اعتیاد بر انتباه وجود داشته باشد و در اینجا نیز علم به وسعت وقت است، ولی چون عزم بر انجام فعل نیست سعه وقت، موجب رخصت نمی شود. بر پایه ترتیب مصححان، در یک شق بحث، اشکال وارد می شود و باید شیخ آن را دفع می کرد که همان صورت انتباه است ولیکن در شق دیگر که همان صورت عدم اعتیاد به انتباه است، اشکال وارد نیست زیرا در صورت عدم اعتیاد به انتباه، تصور علم به سعه وقت چندان مقبول نیست.

استظهار پاورقی ۴ در صفحه ۳۷ نیز چندان دلچسب نیست، زیرا شیخ در صدد تشبیه تارك غسل به تارك فعل واجب ذی وقتی است که در وقت اوّل ترك شده است و کلمه «الفعل» مناسبتر از «الغسل» است. همچنین است اظهار مصححین در پاورقی صفحه ۳۸، زیرا بحث در خصوص غسل است و «الفعل» در اینجا منصرف به

«الغسل» است و اتفاق نسخ در این مورد خالی از اشکال به نظر می آید. موارد جزئی دیگری نیز وجود دارد که چندان تأثیر در محتوی نمی گذارد. آنچه که یادآوری آن شایسته می نماید در خصوص اعتبار نسخ مورد مراجعه و ارزشیابی آنهاست که گویا چندان مورد توجه قرار نگرفته است. در مقایسه دو صفحه پایان دو نسخه خطی که تصویر آن را محققان محترم در آغاز کتاب آورده اند، چنین پیداست که نسخه کتابخانه ملک برتریهایی بر نسخه کتابخانه فیضیه دارد که مهمترین آن تصحیح و مقابله نسخه ملک با نسخه اصل است. برخلاف نسخه فیضیه که حداقل دو واسطه در آن وجود دارد. زیرا کاتب تصریح می کند «... وقد کتبت من نسخة کتبت من وجه نسخة کتبت من خطه الشریف». در حالی که در پایان نسخه ملک مکتوب است که «قد قابلت هذا الكتاب المستطاب بعد الأستکتاب مع فضلاء الأصحاب مع کمال الدقة بقدر الوسع والطاقة من النسخة الأصل الذي کتبه قدس سره». البته در مقدمه محققان دو واسطه نسخه فیضیه با افتادن عبارت «... عن وجه نسخة کتبت ...» به یک واسطه تبدیل شده است که در هر صورت در اصل تقدّم ارزشی نسخه ملک بر نسخه فیضیه خللی وارد نمی کند.

در مقدمه اگرچه در خصوص چاپ سنگی (معین شده با رمز «ع») اظهار نظر شده، اما اظهار نظر یادشده ضرورت ارزیابی نسخ مورد مراجعه را از بین نمی برد. بویژه آنکه محققان محترم با ارائه ۱۲ نوع فهرست، همه موارد اختلاف نسخ و بازیابی منابع آیات و روایات و اقوال، بایسته های یک تحقیق خوب را انجام داده اند و دریغ است که ارزیابی نسخ در مقدمه نادیده گرفته شود.

